

O FRESKAMA U CRKVI SV. MIHAILA U KOTORU

Crkva sv. Mihaila spada među najzanimljivije sakralne objekte Kotora, kako po svojoj arhitekturi¹ tako i po zidnom slikarstvu, čiji su tragovi uočeni još prije tri decenije. Naime, proučavajući spomenike Kotora u organizaciji SAN, C. Fisković je 1953. godine zapazio ostatke fresaka u apsidi i dijelu istočnog zida. Fragmentarnost i stanje tada samo priručno očišćenih djelova nije dozvoljavalo sigurnije zaključivanje, no ipak je Fisković pretpostavio da se radi o freskama koje pripadaju gotičkom stilu XIV vijeka.² Ustvari, Fisković je tada mogao da vidi samo djelove slikanog ornamenta u apsidi — lozice i ljiljane, te jednog svetitelja na zidu do apside, kojega je uspio dosta vjerno opisati.³

Nakon što su još neki djelovi očišćeni od maltera i kreča C. Fisković zapaža još i Hristov lik u školjki apside, kao i konjaničku figuru na južnom zidu koju smatra za sv. Mihaila.⁴ Fiskovićev prijedlog za dataciju fresaka u XIV vijek usvaja P. Mijović,⁵ dok V. Đurić nastanak živopisa smješta »namah po završetku izgradnje crkve, negdje na početku XV stoljeća«.⁶ Đurić je pod »izgradnjom crkve« očitno podrazumijevao izgradnju postojećeg objekta, a ne starije građevine koja se u kotorskim arhivalijama pominje 1166. godine.⁷

¹ Up. Vojislav Korać, *O monumentalnoj arhitekturi srednjovekovnog Kotora*, Spomenik SAN, n. s., CV, Beograd, 1956, str. 160—161.

² Cvito Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, Spomenik SAN, n. s., CIII, Beograd, 1953, str. 84.

³ Isto.

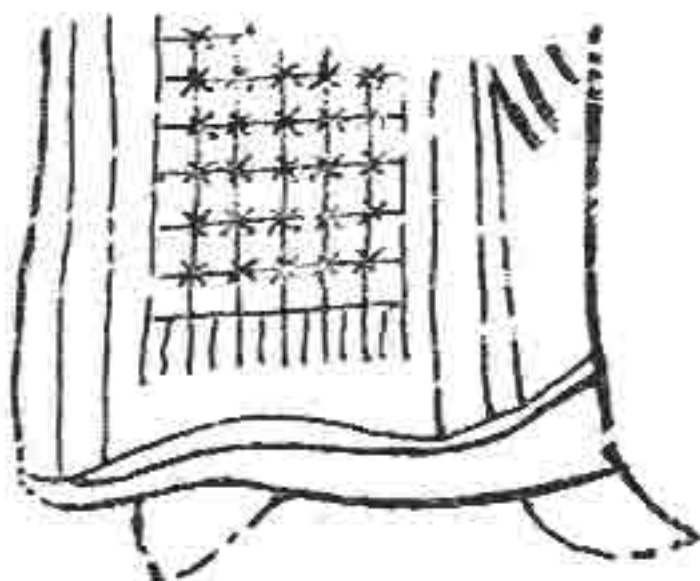
⁴ Cvito Fisković, *Dalmatinske freske*, Zagreb, 1965, str. 21.

⁵ Pavle Mijović u *Istoriji Crne Gore*, knjiga 2, tom 1, Titograd, 1960, str. 302.

⁶ Vojislav Đurić u *Istoriji Crne Gore*, knj. 2, tom 2, Titograd, 1970, str. 519—520.

⁷ Da je crkva sv. Mihaila postojala 1166. g. vidi se iz sačuvanog dokumenta Kotorskog arhiva o osvećenju katedrale sv. Tripuna, na čijoj svečanosti je prisustvovao i Petar, opat sv. Mihaila (*... Petro abbate sancti Michahelis Catarensis...*). Dokumentat je objavljen u »800 godina katedrale sv. Tripuna u Kotoru (1166—1966)«, Kotor, 1966, sl. 4.

Arheološka istraživanja izvedena posljednjih godina, koja su još u toku, već su dala zanimljive podatke o prvobitnoj crkvi od koje je djelimično sačuvana polukružna apsida i dio zida do visine od 120 cm.⁸ Na tom dijelu zida evidentiran je fresko-malter i ostaci slikarstva koji nas uvjeravaju da je unutrašnjost prvobitne crkve — u cjelosti ili djelimično — bila živopisana.

Sl. 1. Ostaci romaničke freske u crkvi sv. Mihaila u Kotoru

Ono što se od tog živopisa za sada može raspoznati jesu donji dijelovi stojećih svetitelja, vjerovatno arhijereja (sl. 1). Iako fragmentarnost ne dozvoljava sigurnije zaključke, ipak rustikalni crtež izveden debelim linijama na okernoj osnovi i plavoj pozadini ukazuje da se radi o ranoromaničkom slikarstvu, poput onog u crkvi sv. Mihaila u Stonu iz druge polovine XI vijeka. U nedostatku valjanijih podataka koji bi omogućili bolju analizu i eventualnu komparaciju s ostacima romaničkog živopisa u Boki Kotorskoj i susjednim oblastima, za sada bi se, makar hipotetično, ovaj živopis mogao vezati za XI vijek.⁹

⁸ Up. Zorica Čubrović, *Crkva sv. Mihaila u Kotoru*, Godišnjak PMK, XXXI—XXXII, Kotor, 1983—1984, str. 152.

⁹ Naša saznanja o romaničkim freskama na Južnom primorju su još isuviše skromna, a ostaci isuviše fragmentarni da bi se mogli izvoditi sigurniji zaključci. No izgleda nam da će se skromnoj listi romaničkih fresaka u oblasti Duklje uskoro pridodati još jedan nalaz. Radi se o crkvi sv. Save u Budvi, u kojoj su na sjevernom dijelu potbušnog svoda otkrivene freske koje još nijesu očišćene. Sudeći po oslikanim arkadicama na vijencu, radi se o romaničkim freskama. U maloj niši je otkriven uklesani natpis iz 1141. godine (EX · CNSTR · EST · SABA · AB · M · C · X · L · I ·) te će, izgleda, i freske biti iz tog vremena.

Što se tiče srednjovjekovnog slikarstva u crkvi sv. Mihaila u Kotoru, ono nam — uprkos dosta loše očuvanosti — daje više podataka koji dozvoljavaju pouzdanije zaključivanje. Nakon čišćenja od ranije vidljivih djelova, te otkrivanjem i konsolidovanjem novih površina, moguće je sada u potpunijem svijetlu sagledati živopis u cjelini.

U školjci apside, gdje je bio vidljiv samo Hristos, pojavila se sada kompozicija *Deisisa*. Hristos je predstavljen u poprsju natprirodne veličine, kako desnicom blagosilja, a u lijevoj ruci drži otvoreno jevanđelje.¹⁰ Obučen je u hiton boje cigle i plavi himation. U okernom oreolu upisan je krst crvenih ivica i kriptogram ω · O · N. Do njega su naslikane sasvim male figure Bogorodice i Jovana Krstitelja, koje su uprkos oštećenjima dovoljno vidljive.

Na »trijumfalnom luku« naslikana je scena *Blagovijesti* — krilati Arhanđel Gavriilo u lakom raskoraku obraća se Bogorodici koja stoji na drugom dijelu luka. Ona ispod crvenog maforiona ispruža desnu ruku prema arhanđelu, dok lijevom pridržava zatvorenu knjigu.

Čitava površina lučnog završetka istočnog zida ispunjena je velikom kompozicijom *Vaznesenja Hristovog*. U sredini donjeg dijela je Bogorodica Orante između dva anđela koji rukama pokazuju na prizor koji se događa iznad njih na nebu. Lijevo i desno su apostoli, dinamično usmjereni prema centralnom događaju. Njihove odežde su islikane plavim, crvenim i zelenim tonovima koji se ritmično ponavljaju. U samom lučkom završetku prikazan je Hristos u Vaznesenju, kako sjedi na dugu, desnom rukom blagosilja, a u lijevoj drži zatvorenu knjigu. Dva anđela u smjelom uzletu odnose mandorlu sa Hristom ka nebu. I ovdje je pozadina, kao i na čitavom živopisu, plava.

Na istočnom zidu, sjeverno i južno od apside, naslikana su po dva stojeća svetitelja na svakoj strani. Gornja dva svetitelja se mogu identifikovati. Onaj lijevi — sjeverno od apside — je obučen u dominikanski habit, a ostatak signature »...NIC« pomaže nam da u njemu prepoznamo sv. Dominika. Njegov pandan na drugoj strani je svetitelj što ga je otkrio i opisao C. Fisković. Međutim, ono što se prije čišćenja živopisa nije moglo vidjeti, u lijevoj ruci svetitelj drži model grada Kotora. Trouglasta silueta grada, u kome dominira katedrala sv. Tripuna sa dva zvonika, skoro je identična s modelom kojega drži u ruci sv. Tripun na fresci u stolivskoj crkvi sv. Bazilija. Prema tome, taj svetitelj je i u crkvi sv. Mihaila, bez sumnje, zaštitnik Kotora — sv. Tripun.

Još su dva svetitelja našla mjesto na donjem dijelu istočnog zida. Oni su veoma oštećeni. Od lijevog je ipak vidljiva glava sa

¹⁰ Nekoliko čitljivih slova na otvorenom jevanđelju u Hristovoj ruci upućuju na zaključak da se radi o poznatom citatu po Jovanu: EGO SUM LUX MUNDI.

»frizijskom« kapom, po čemu se dá zaključiti da se radi o nekom starozavjetnom proroku. No zbog čega je jedan prorok naslikan na tako istaknutom mjestu, kada to nije uobičajeno, i o kojem proroku se radi?

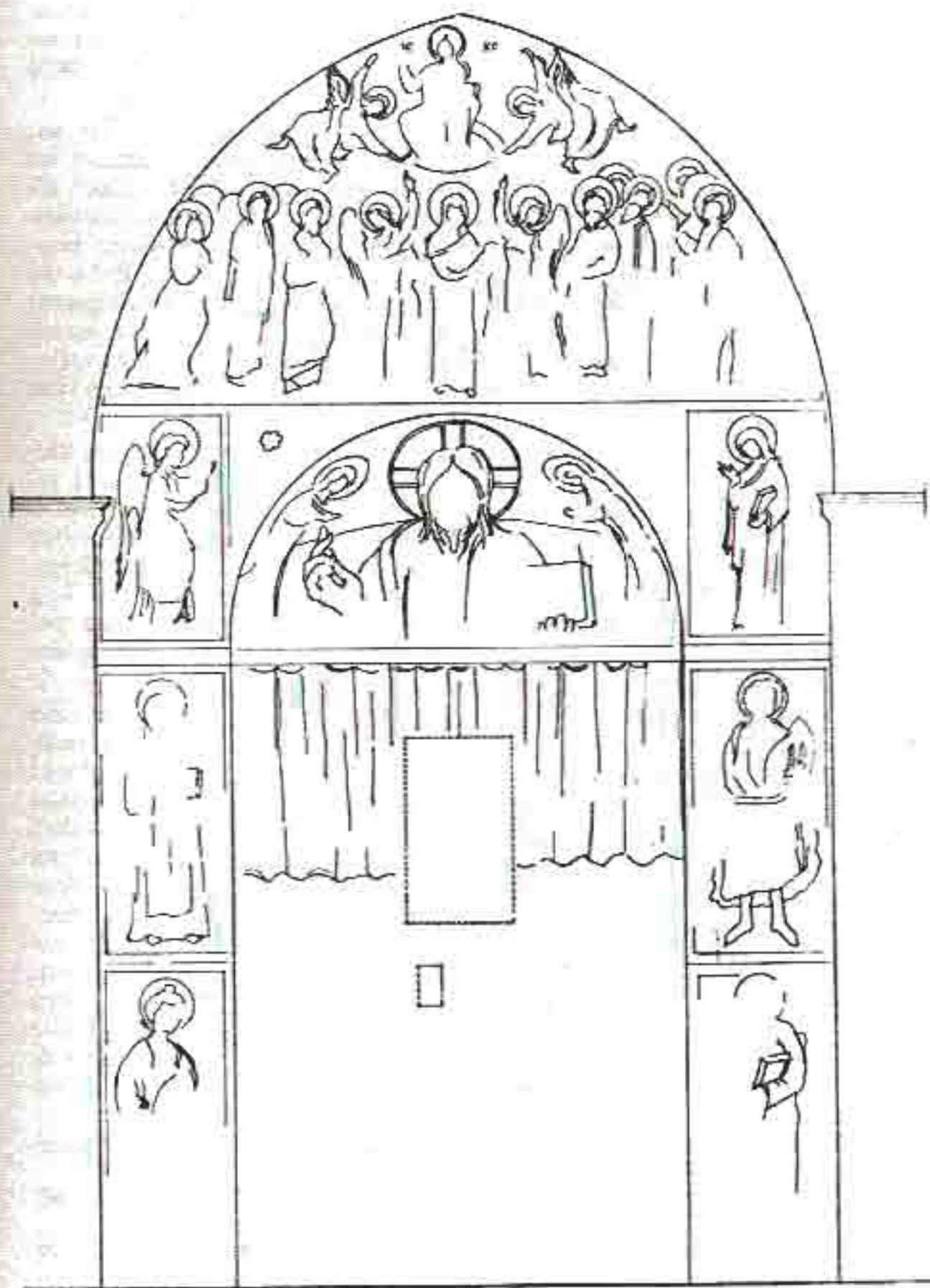
Pored starozavjetnih careva-proroka — Davida i Solomona, koji se redovno slikaju s krunama, najčešće prikazivani proroci u istočnoj i zapadnoj ikonografiji su četiri tzv. »velika« proroka — Danil, Isaija, Jezekilj i Jeremija, koji predstavljaju prefiguraciju jevandelističkih likova. Međutim, od ove četiri ličnosti samo je Danil mladolik, dok su ostala trojica stariji ljudi s bradama. Isto tako Danil se i u zapadnoj ikonografiji slika sa »frizijskom« kapom na glavi. Prema tome, pošto je u živopisu Sv. Mihaila predstavljen mlad prorok s »frizijskom« kapom, može se zaključiti da se radi o *proroku Danilu*. Osim toga, prisustvo proroka Danila u ovom živopisu, izgleda, ima šire anagoško značenje, na što ćemo se kasnije osvrnuti.

Iako freske u crkvi sv. Mihaila danas ne zrače kolorističkom vrijednošću kao nekad, ipak se lako dá zaključiti da se radi o dobrom, čak veoma dobrom slikarstvu. Dobro proporcionisane figure, suzdržana otmenost u stavu i gestu, ritmičnost bez naglih pokreta, a naročito plemeniti crtež glava, ukazuju na ruku darovitog i iskusnog majstora. Ljepota njegovih likova može se najbolje uočiti na sceni Vaznesenja, gdje je slikar, kako se čini, najviše svoj. Tu je svakom od apostola i drugih likova poklonio posebnu pažnju, što njihove individualne karakterizacije dovodi ponekad do portretnih vrijednosti. Njihov izraz i unutrašnji svijet govori više od gestova, što je odlika samo dobrog slikarstva. Svi likovi su izvedeni u nježnoj okernoj gami s laganim prelazima i finom modelacijom. Prožeti su lirizmom s primjesom tihe unutrašnje sjete. Posmatrajući ih učini nam se, za momenat, kao da se nalazimo pred freskama manastira Kalenića, tog čudesnog i još uvijek enigmatičnog slikarstva iz druge decenije XV vijeka.

Slikar je vješto rasporedio sadržaj fresaka i prilagodio ga prostoru kojeg je imao na raspolaganju. Uspio je da ga definiše i zaokruži u jednu cjelinu istaknuvši njegovu likovnu i ikonološko-teološku poruku. Dok je za prvo zaslužan sâm slikar, za drugo je glavnu riječ zacijelo imao poručilac, koji je morao biti neka ugledna i naobrazovana ličnost.

Dekoratívni ukrasi, koji su odranije bili uočeni, zauzimaju dobar dio apsida — sve slobodne površine ispod Deisisa — zatim su raspoređeni po dijelu trijumfalnog luka i na ugaonom stubu. Oslikana »zavjesa« sa ljiljanima ispod deisisine kompozicije ima, svakako, pored dekorativnog značaja i svoju simboliku. Ispod nje u kvadratnim poljima naziru se floralni ukrasi — vriježa s cvjetovima i pupoljcima, izvedeni tamnim debelim linijama na svijet-

Sl. 2. Raspored živopisa u crkvi sv. Mihaila u Kotoru

loj pozadini.¹¹ Na ugaonom gotičkom stubu, južno od apside, sačuvalo se nekoliko oslikanih polja cliptičnog oblika u kojima su ukomponovane palmete na crvenim i tamnim poljima. Ukrasi ovdje nijesu rađeni na malternoj osnovi, već direktno na kamen.

Na južnom zidu naosa vidljiva je još jedna slika. To su, ustvari, samo ostaci konjanika koji kopljem probada neman na zemlji. Do sada se mislilo da je to patron crkve, sv. Mihailo,¹² ali mi smatramo da se radi o sv. Đorđu. Mada su ta dva motiva ikonografski slična, ipak, po pravilu, arhistratig Mihailo probada kopljem sotonu Lucifera,¹³ dok sv. Đorđe pobjeđuje neman, kako se to, doduše nejasno, vidi na zidu crkve sv. Mihaila. Nijesmo sigurni da je ova kompozicija nastala istovremeno s dekoracijom na istočnom zidu i apsidi. Izgleda nam vjerovatnije da je nastala kasnije, te da ju je radio drugi slikar koji je ispunio dio slobodne površine zida između dva oltara.¹⁴

Freske u crkvi sv. Mihaila su zanimljive i sa ikonološkog gledišta. One po svom sadržaju čine zaokruženu cjelinu prožetu jednom jedinstvenom idejom — spasenjem. Ta eshatološka misao se gradativno razvija od Blagovijesti, preko Vaznesenja do Deisisa, koji predstavlja skraćeni prikaz Strašnoga suda, na kome Bogorodica i Jovan Krstitelj imaju ulogu zastupnika čitavog ljudskog roda, dok se posebne molbe ktitora i vjernika upućuju preko popularnih svetitelja — sv. Tripuna i sv. Dominika, te neidentifikovanog svetitelja i proroka Danila.

Iako o nastanku živopisa u crkvi sv. Mihaila za sada nemamo pisanih podataka, ipak se njegov nastanak na osnovu nekih indirektnih indicija može približno odrediti. Za to nam hronološki oslonac pruža živopis i natpis u crkvi sv. Bazilija u Stolivu, nastao na samom početku druge polovine XV vijeka. Slikar stolivskih fresaka, mada skromnih kvaliteta, veoma se trudio da podražava i skoro doslovno interpretira neke kompozicije i likove iz crkve sv. Mihaila. Mada zaostaju po slikarskim kvalitetima, skoro su identični u crtežu Deisis, Blagovijesti i donji dio Vaznesenja Hristovog. Isti je slučaj sa sv. Tripunom, koji je do detalja sličan onom u crkvi sv. Mihaila — po položaju tijela, odjeći, modelu Kotora i drugom. Nema sumnje da je stolivski slikar imao za uzor freske u crkvi sv. Mihaila. Pa i više od toga. On je, čini se, bio učenik mnogo boljeg i, svakako, poznatijeg majstora koji je izveo deko-

¹¹ Floralni ukrasi su rađeni dosta nemarno, ili nevješto, pa pomišljamo da ih je radio neki pomoćnik, a ne glavni majstor.

¹² C. Fisković, *Dalmatinske freske*, str. 21; P. Mijović, nav. dj., str. 302; V. Đurić, nav. dj., str. 519.

¹³ Up. L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, tome II, Paris, 1956, p. 48.

¹⁴ Izgleda da je fragmentarno oslikavanje zidnih površina u katorskim crkvama bilo više običaj nego izuzetak. Umjesto oltarnih pala donatori su »prilagali« dio oslikanog zida.

raciju na dijelu zida u crkvi sv. Mihaila, a vjerovatno i još ponegdje. Ukoliko je najnovije čitanje osakaćenog fresko-natpisa u Stolivu definitivno,¹⁵ onda je freske u Stolivu izradio Mihailo iz Kotora, a njegov učitelj je bio Jovo iz Debra — mogući slikar fresa-

Sl. 3. Lik apostola u crkvi sv. Mihaila u Kotoru

ka u crkvi sv. Mihaila. No, bez obzira da li se naš slikar zvao Jovo, Jovan ili nekako drugačije, bio je u Kotoru poznat i cijenjen, inače ga njegov učenik ne bi isticao u natpisu svog djela. Ako je učenik bio aktivan sredinom XV vijeka, njegov učitelj je morao biti stariji

¹⁵ Dragan Nagorni, *Die Entstehungszeit der Wandmalerei und Identifizierung ihres Malers nach der Fresko-Inschrift in der Kirche Sv. Bazilije in Donji Stoliv (Golf von Kotor)*, *Zograf*, 9, Beograd, 1978, 43—49, gdje je data starija literatura.

koju deceniju, te bi se prema tome slikarstvo u crkvi sv. Mihaila moglo smjestiti u četvrtu ili petu deceniju XV vijeka. Takvu hronologiju potkrepljuju i neki ikonološki momenti prisutni u živopisu Sv. Mihaila, prije svega zagonetni prorok, kojega identifikujemo kao Danila.

Sl. 4. Lik apostola u crkvi sv. Mihaila u Kotoru

Isticanje proroka Danila na mjesto koje bi se bezmalo moglo smatrati za *locus honoris* živopisa u crkvi sv. Mihaila (nešto malo je iznad visine posmatrača) može se jedino objasniti u svijetlu istorijskih prilika u kojima se nalazio Kotor u vrijeme nastanka fresaka.

Iako je Kotor svojom voljom i željom prihvatio 1420. g. mletačko vrhovništvo, bilo je to, ustvari, samo izbor manjeg zla.

Ponosni »kraljev grad« se nije lako mirio sa sudbinom da postane samo daleka mletačka provincija. Kotorani ni u kom slučaju nije su bili oduševljeni svojim statusom u okrilju mletačkog lava. Njihovo nezadovoljstvo se naročito povećalo kada je Francésko Pavoni, prvi episkop koga su Mlečani poslali u Kotor, uživajući zaštitu kotorskog kneza Stefana Kvirina, takođe Mlečanina, počeo da prisvaja dragocjenosti iz kotorskih crkava, ne prezajući ni od votivnih predmeta. Oko toga se vodio i spor. Tek je novi knez Pietro Duodo (1425—1427) uspio da obuzda gramzivog episkopa i da ga, na zadovoljstvo Kotorana, prebaci u drugu dijecezu.¹⁶ Pa ni Mlečani nijesu imali dobro mišljenje o Kotoranima. Njihovi funkcioneri u svojim izvještajima Sinjoriji opisuju kotorske plemiće da su neprijateljski raspoloženi prema Veneciji, da su opterećeni nekadašnjom veličinom i gospodstvom, a ustvari sve više padaju u siromaštvo.¹⁷

U jednoj takvoj konstelaciji raspoloženja aktualiziran je prorok Danil, čija pojava odmah asocira na njegov boravak u lavljoj jami. Kada se to poveže sa istorijskim prilikama koje su nastale potpadanjem Kotora pod mletačko vrhovništvo, onda nije teško odgonetnuti duhovitu aluziju, koja prevedena s jezika alegorije znači: kao što je prorok Danil boravio u lavljoj jami, pa ostao živ i zdrav — tako će i Kotor preživjeti vlast mletačkog lava. Prema tome se i lik proroka Danila ikonološki uklapa u ideju o spasenju, kojom — kako smo vidjeli — odiše čitav fresko-ansambl u Sv. Mihailu.

Ovdje valja naglasiti još jednu činjenicu u vezi sa freskama u crkvi sv. Mihaila. To je njihova izvjesna sličnost sa slikarstvom Lovra Dobričevića, koja se prije svega ogleda u tipologiji likova (posebno onih u Vaznesenju), te u slikarskom postupku ne sasvim uobičajenim u onovremenom slikarstvu, o čemu smo raspravljali na drugom mjestu.¹⁸ To otvara nova pitanja u vezi sa školovanjem našeg najboljeg slikara XV vijeka. Poznat je Lovrov boravak u Veneciji, njegovo druženje sa Đambonom i uticaj braće Vivarini i Đovani de Alemanje na njegovo slikarsko oformljenje. Ti slikari su, međutim, radili isključivo štafelajne slike. Postavlja se zbog toga pitanje, gdje je Lovro ovladao tehnološki komplikovanom tehnikom freskoslikarstva koju je u više navrata vješto koristio (manastir Savina i Sv. Ana u Kotoru). U kojoj mjeri je na njega uticao slikar fresaka u crkvi sv. Mihaila, da li mu je možda bio prvi učitelj, ili se Lovro samo pomno zagledao u njegovo djelo, ostaje da se tek utvrdi budućim istraživanjima.

Prilikom ispitivanja fresaka u crkvi sv. Mihaila uočili smo i jedan njihov tehnološki nedostatak, zbog kojega su već od sa-

¹⁶ Ivan Božić, *Kotorsko-mletački sporovi oko crkvenih dragocjenosti*, Zbornik za lik. um., 8, Novi Sad, 1972, str. 378—390.

¹⁷ Ljubić, *Comiss.*, II, str. 247.

¹⁸ Rajko Vujičić, *O novootkrivenim freskama u crkvi sv. Ane u Kotoru*, zbornik Boka, 15—16, Herceg-Novi, 1984, str. 429.

mog nastanka bile izložene propadanju. Majstor je brižljivo pripremao freskomalter i nanosio ga na zid po sistemu *giornata* koje se još raspoznaju. Međutim, pigmenti su ostali nevezani s poleđinom, pošto iz nekog razloga nije došlo do kalcifikacije. Tako su te zidne slike rađene kao freske zadržale svojstva *secco*-tehlike. Zbog toga je hromatski sloj znatno oštećen i »ispran«.

No, ipak, njihovim otkrivanjem i čišćenjem dobilo je kotorsko slikarstvo jednu značajnu prinovu, koja nam pomaže da potpunimo dosadašnja saznanja o likovnim zbivanjima i strujanjima koja su dodirivala umjetnost Kotora u jednom prelomnom trenutku njegove istorije.

Summary

ON THE FRESCOES IN ST MICHAEL'S CHURCH OF KOTOR

Rajko VUJIĆIĆ

Though it had been known for a long time that there were frescoes in St. Michael's of Kotor, they were not examined, not even identified due to their poor condition. After the cleaning and consolidation of the wall surfaces containing painting, several new compositions and features have appeared and the quality of the frescoes can be fully appreciated.

The composition of Deisis — the Christ with Our Lady and John the Baptist was painted in the shell of the apse. Annunciation, as it was the custom, found its place on the «triumphal arch», while the complete arched side of the eastern wall is covered with the composition of Christ's Resurrection. It is at the same time the best and the best preserved part of the fresco group. Of the four saints in the lower part the recognizable ones are St. Tripun (Triphon) holding a model of the town of Kotor, St. Dominic and the Prophet Daniel. On the southern wall of the nave there are visible remains of the fresco with the mounted St. George, that used to be taken for St. Michael.

The frescoes present an interesting blend of Byzantine and western traditions. Applying style and iconographic analyses the author found that they date from the fourth or fifth decade of the 15th century and belong to the better creations of the time. Well proportioned figures, sustained distinction of pose and gesture, rhythm without sudden movement and distinguished drawing indicate the hand of an experienced and gifted master whose origin should be traced in the inner part of the Balkans. It might have been Jovo of Debar who is mentioned in an inscription in Stoliv. It seems that the painter influenced the young Lovro Dobričević, the greatest 15th century painter of our region.

The frescoes of St. Michael's present an important new feature helping to complete our knowledge of the art events and trends which were an integral part of the art of Kotor in that crucial period of its history, after it had got under the supremacy of Venice in 1420.